Bevezetés a részecskefizikába

Előadássorozat fizikatanárok részére (CERN, 2008. aug. 18-20.)

Horváth Dezső

horvath@rmki.kfki.hu.

MTA KFKI Részecske– és Magfizikai Kutatóintézet, Budapest
és ATOMKI, Debrecen

Bevezetés a kísérleti részecskefizikába 1

Vázlat

A. Elemi részecskék

- Fermionok és bozonok
- Kvarkok és leptonok
- Összetett részecskék: mezonok és barionok
- Színes kvarkok
- Elemi kölcsönhatások
- A kvarkok töltése és színe: kísérlet

B. A Standard Modell

- Szimmetriák és megmaradási törvények
- Mértékszimmetriák és kölcsönhatások
- Kvantumelektrodinamika és a foton
- Kvantumszíndinamika és a gluon, kvarkbezárás
- Higgs-mechanizmus
- Elektrogyenge kölcsönhatás

Előszó

A (részecske)fizika egzakt tudomány:

- Pontos matematikai formalizmuson alapszik.
- A fizikai *fogalmak* mérhető mennyiségek, a szavak csak mankók.
- Elmélet érvényes, ha mérhető mennyiségeket számol, és az eredmény egyezik kísérlettel.

Az előadásom szavai mögött pontos matematika és kísérleti tapasztalat van.

Ha zavarosnak hat, az én hibám, nem az elméleté...

Tessék kérdezni!

Elemi részecskék

Elemi (és egyre elemibb) részecskék

Anaximenész: Föld — víz — tűz — levegő

Mengyelejev: Kémiai elemek
periodicitás, színkép $\Rightarrow$ atomok $\Rightarrow$ izotópok

Rutherford: atommag + elektron $\Rightarrow$
proton, neutron, elektron

1930...60: sokszáz részecske
gerjesztett állapotok $\Rightarrow$ belső szerkezet!
3 kölcsönhatás: származtatás???

1970 óta: Standard Modell (David Gross: anyagelmélet)
Pontszerű leptonok, kvarkok, mértékbozonok

Kölcsönhatások szimmetriákból

Az atomtól a kvarkig

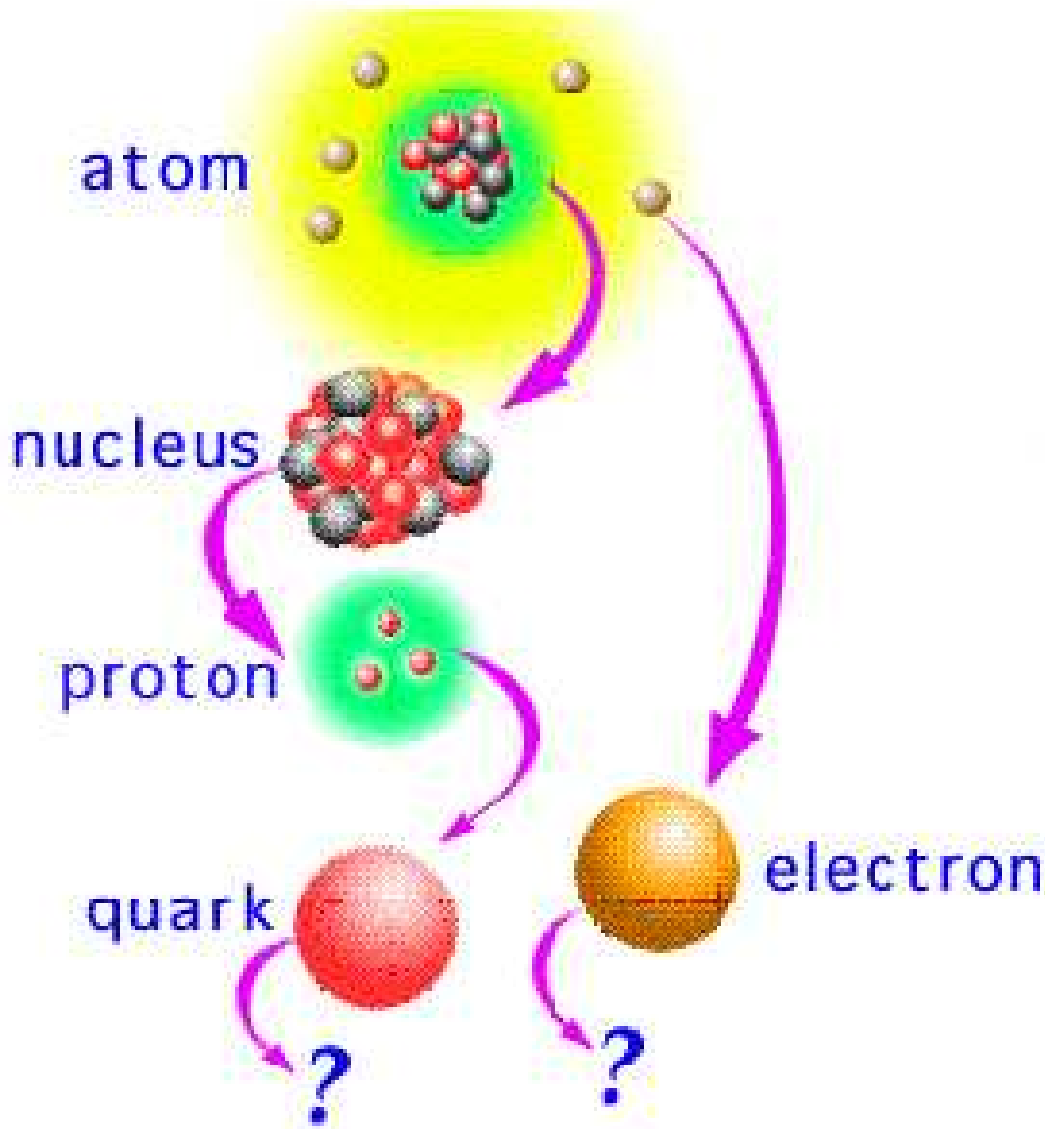

10^{-10} m

10^{-14} m

10^{-15} m

$< 10^{-18}$ m
pontszerű!

A mikrovilág vizsgálata: energia

Planck-állandó:

$\hbar = h/(2\pi) = 1,055 \cdot 10^{-34}\mathrm{J} \cdot \mathrm{s} = 1$

Fénysebesség: $c = 3 \cdot 10^8$ m/s $= 1$

Energia:

1 eV = kinetikus energia (e^-, ΔU = 1 V)

1 keV = 10^3 eV; 1 MeV = 10^6 eV;

1 GeV = 10^9 eV; 1 TeV = 10^{12} eV

Einstein:

$E = mc^2 \Rightarrow [m] =$ GeV/c^2 = GeV

Heisenberg:

$\Delta E \cdot \Delta t \gtrsim \hbar/2; \quad \Delta p \cdot \Delta x \gtrsim \hbar/2$

Tárgy	méret, m	energia
kicsi	10^{-3}	
baktérium	10^{-5}	
λ(fény)	10^{-7}	1 eV
atom	10^{-10}	1 keV
atommag	10^{-14}	1 GeV
elektron	10^{-18}	1 TeV

Nagyobb energia $\Rightarrow$ kisebb távolság $\Rightarrow$ mélyebb szerkezet

Fermionok és bozonok

Legfontosabb tulajdonság: spin (perdület) =
saját impulzusmomentum $\hbar = h/(2\pi)$ egységben

Tulajdonság	fermion	bozon
Spin	feles ($\frac{1}{2}$, $\frac{3}{2}$ ...)	egész (0, 1, 2, ...)
Részecskeszám megmaradása	van	nincs
Pauli-kizárás	van	nincs
Kondenzáció	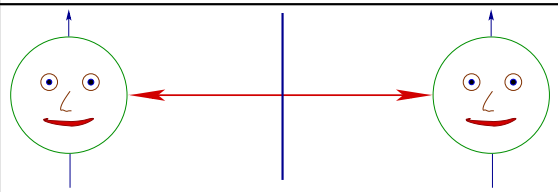 nincs	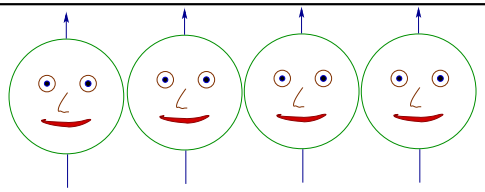 van

Elemi (pontszerű!) részecskék

Elemi fermionok:
leptonok és kvarkok

Elemi bozonok:
kölcsönhatások közvetítői
+ Higgs-bozon

Elemi fermionok $(S = \frac{1}{2})$

	1. család	2. család	3. család	töltés
Leptonok	$\begin{pmatrix} \nu_e \\ e^- \end{pmatrix}_L$	$\begin{pmatrix} \nu_\mu \\ \mu^- \end{pmatrix}_L$	$\begin{pmatrix} \nu_\tau \\ \tau^- \end{pmatrix}_L$	0 -1
Kvarkok	$\begin{pmatrix} u \\ d \end{pmatrix}_L$	$\begin{pmatrix} c \\ s \end{pmatrix}_L$	$\begin{pmatrix} t \\ b \end{pmatrix}_L$	$+\frac{2}{3}$ $-\frac{1}{3}$

Tömeg családdal $\nearrow$ nő; kvarkbomlás: $\downarrow$, majd $\nwarrow$

$(\ )_L$: gyenge kölcsönhatás sérti a paritás-szimmetriát
$\Rightarrow$ balos részecskepárok és jobbos antirészecskepárok

Hadronok: összetett részecskék

Spin: $J = \sum_q \frac{1}{2}$ + pályamom. (1, 2, ...)

Mezonok = $q\bar{q}$-állapotok: $J = 0$, 1, ... (bozonok)

$Q = 0,\ \pm 1$

Barionok = qqq-állapotok: $J = \frac{1}{2},\ \frac{3}{2},\ \ldots$ (fermionok)

$Q = 0,\ \pm 1,\ \pm 2$

Nukleonok: $J = \frac{1}{2}$

proton = (uud), neutron = (udd) alapállapot

Pionok: $J = 0$

$$\pi^+ = (u\bar{d}),\quad \pi^0 = \frac{1}{\sqrt{2}}(u\bar{u} - d\bar{d}),\quad \pi^- = (d\bar{u})$$

Színes kvarkok

Bajok a kvarkmodellel

- Δ^{++} = (u↑u↑u↑) 3 azonos fermion, Pauli-kizárás??
- Mi tartja össze a hadronokat?
- Miért csak ($q\bar{q}$) és (qqq) hadronok, miért nincs szabad kvark?

Új kvantumszám: 3 szín $\begin{pmatrix} R(ed) \\ G(reen) \\ B(lue) \end{pmatrix}$

- Δ^{++} kvarkjai különböző kvantumállapotban
- Kvarkok között erős, vonzó szín–szín kölcsönhatás
- Csak színtelen állapotok szabadok (kvarkbezárás)

Analógia színlátással

Kvarkok kvantumszáma, „szín” csak elnevezés

Kvarkok színe	$\sim$ színlátás
Háromféle állapot	$\sim$ három alapszín
Antiszín	$\sim$ Kiegészítő szín
R+G+B = színtelen	$\sim$ R+G+B = fehér
szín + antiszín = színtelen	$\sim$ szín + kieg. szín = fehér

Színtelen kvarkállapotok

Mezon = $(\mathrm{q}\overline{\mathrm{q}})$; barion = qqq; antibarion = $(\overline{\mathrm{qqq}})$

q kvarkok azonosak vagy különbözők.

Bizonyíték:

- Mindent magyaráz
- Összes lehetséges kvarkállapot létezik
- Nem találtunk lehetetlent (pl. $Q > 2$)
- Nem látunk több-kvarkos állapotot (dibarion, pentakvark?)
- Családokban össztöltés $\sum Q = Q_\nu + Q_{\ell^-} + 3(Q_u + Q_d) = 0 \Rightarrow$ anomáliák eltűnnek

Kölcsönhatások és közvetítő bozonjaik

Kölcsön-hatás	erősség	potenciál	hatótáv	élettartam	bozon	m_0 GeV
Erős	1	$\sim R$	$1\ \mathrm{fm}$ $\sim 1/m_\pi$	10^{-23} s ($\Delta \to p\pi$)	8 gluon	0
El-mágn.	10^{-2}	$\sim 1/R$	∞	$10^{-20} - 10^{-16}$ s ($\pi^0 \to \gamma\gamma$)	foton	0
Gyenge	10^{-7}	$\sim \frac{1}{R} e^{-\frac{R}{R_0}}$	$< 1\ \mathrm{fm}$ $R_0 \sim \frac{\hbar}{M_W c}$	$> 10^{-12}$ s ($\pi^- \to \mu^- \overline{\nu}$)	$W^\pm$ Z^0	80 91
Gravitáció	10^{-38}	$\sim \frac{1}{R}$	∞		graviton	0

r(proton) = 0,8 fm 1 fm = 10^{-15} m

Amit mérünk: hatáskeresztmetszet

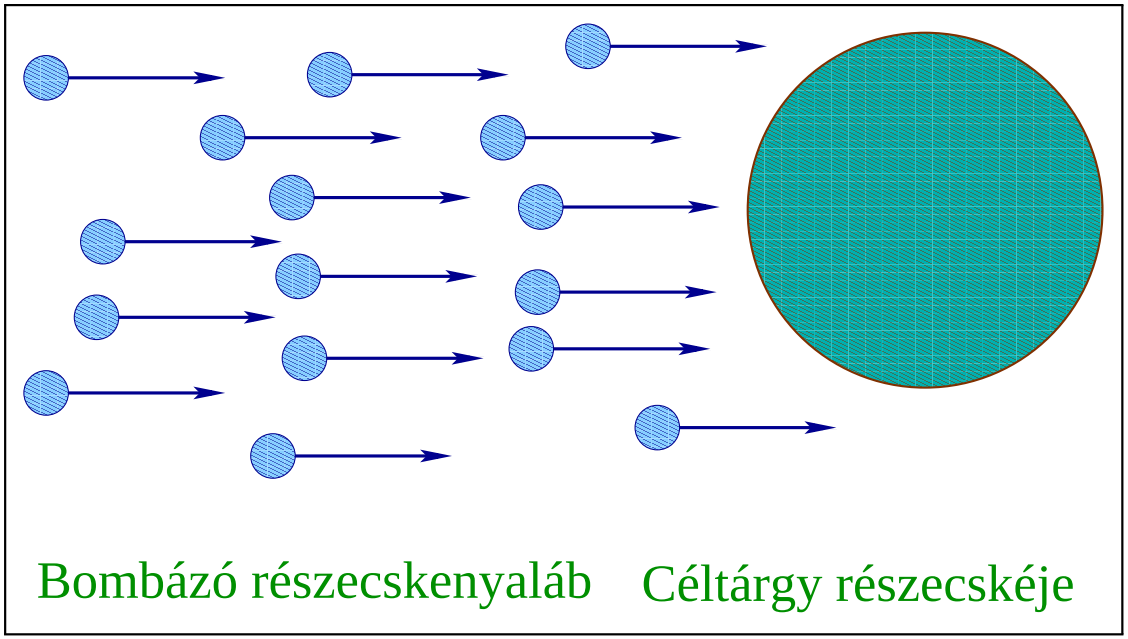

$\sigma = W/\Phi$ átmeneti valószínűség/fluxus

Fluxus = bombázó részecske áramsürüsége (sűrűség·sebesség):

$\Phi = n_b \cdot v_b$ = részecskeszám/felület/sec

σ egysége: 1 barn $= 10^{-28}$ m^2 (1 pb $= 10^{-40}$ m^2)

Amit mérünk: rezonancia

$\tau = \Gamma^{-1}$ élettartam $\Rightarrow$ exp. bomlás: $N(t) = N_0 e^{-\Gamma t}$

Valószínűségeloszlás:

$$|\chi(E)|^2 = \frac{1}{(E - Mc^2)^2 + \Gamma^2/4}$$

Breit-Wigner-formula

$$\left.\begin{matrix} Mc^2 \\ \Gamma \end{matrix}\right\} \text{rezonancia} \left\{\begin{matrix} \text{helye} \\ \text{szélessége} \end{matrix}\right.$$

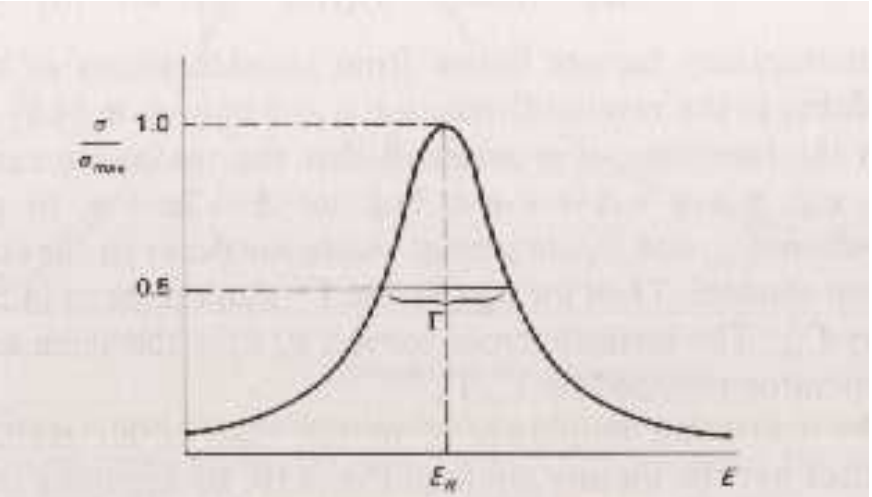

Figure 4.11 Breit-Wigner resonance curve.

Lorentz-görbe

Új részecske felfedezése:
rezonancia a tömegnek megfelelő ütközési energiánál

A kvarkok töltése: $\frac{2}{3}$ és $-\frac{1}{3}$?

Kvark ad-hoc, nyakatekert, szabadon nem létezik

Példa: elektromágneses pionszórás nukleonon

$\pi N \to \mu^- \mu^+ X$

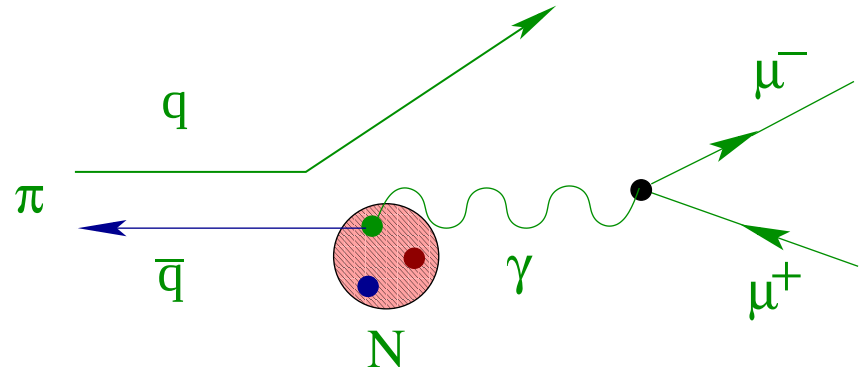

Kvark szóródik, antikvark befogódik

$$\pi^- = (\bar{u}d)$$
$$^{12}C \sim (18u + 18d)$$
$$\pi^+ = (u\bar{d})$$

$$> \sigma \sim 18 Q_u^2 = 18 \cdot \frac{4}{9}$$
$$> \sigma \sim 18 Q_d^2 = 18 \cdot \frac{1}{9}$$

$$\frac{\sigma(\pi^- C \to \mu^+ \mu^- ...)}{\sigma(\pi^+ C \to \mu^+ \mu^- ...)} \approx 4 \sim \text{kísérlet}$$

Hadronképződés hatáskeresztmetszete

$$R = \frac{\sigma(\mathrm{e^+e^- \to hadronok})}{\sigma(\mathrm{e^+e^- \to \mu^+\mu^-})} = \frac{\sigma(\sum_i \mathrm{e^+e^- \to q_i\overline{q_i}})}{\sigma(\mathrm{e^+e^- \to \mu^+\mu^-})} \sim \sum_i Q^2_{\mathrm{q_i}}$$

Töltésnégyzettel és végállapotok számával arányos

Nincs szín $\to R_0 = \sum_{\mathrm{q}} Q^2_{\mathrm{q}}$;

3 szín van $\to R_3 = 3R_0$

Energia $[E_{CM}(\mathrm{e^+e^-})]$ függvényében
(ahogy a csatornák nyílnak):

{u, d, s}: $R_0 = (2/3)^2 + 2 \cdot (1/3)^2 = 2/3;$ $R_3 = 2$

{u, d, s, c}: $R_0 = 2 \cdot (2/3)^2 + 2 \cdot (1/3)^2 = 10/9;$ $R_3 = 10/$

{u, d, s, c, b}: $R_0 = 2 \cdot (2/3)^2 + 3 \cdot (1/3)^2 = 11/9;$ $R_3 = 11/$

$$R = \frac{\sigma(e^+e^- \longrightarrow \text{hadronok})}{\sigma(e^+e^- \longrightarrow \mu^+\mu^-)}$$

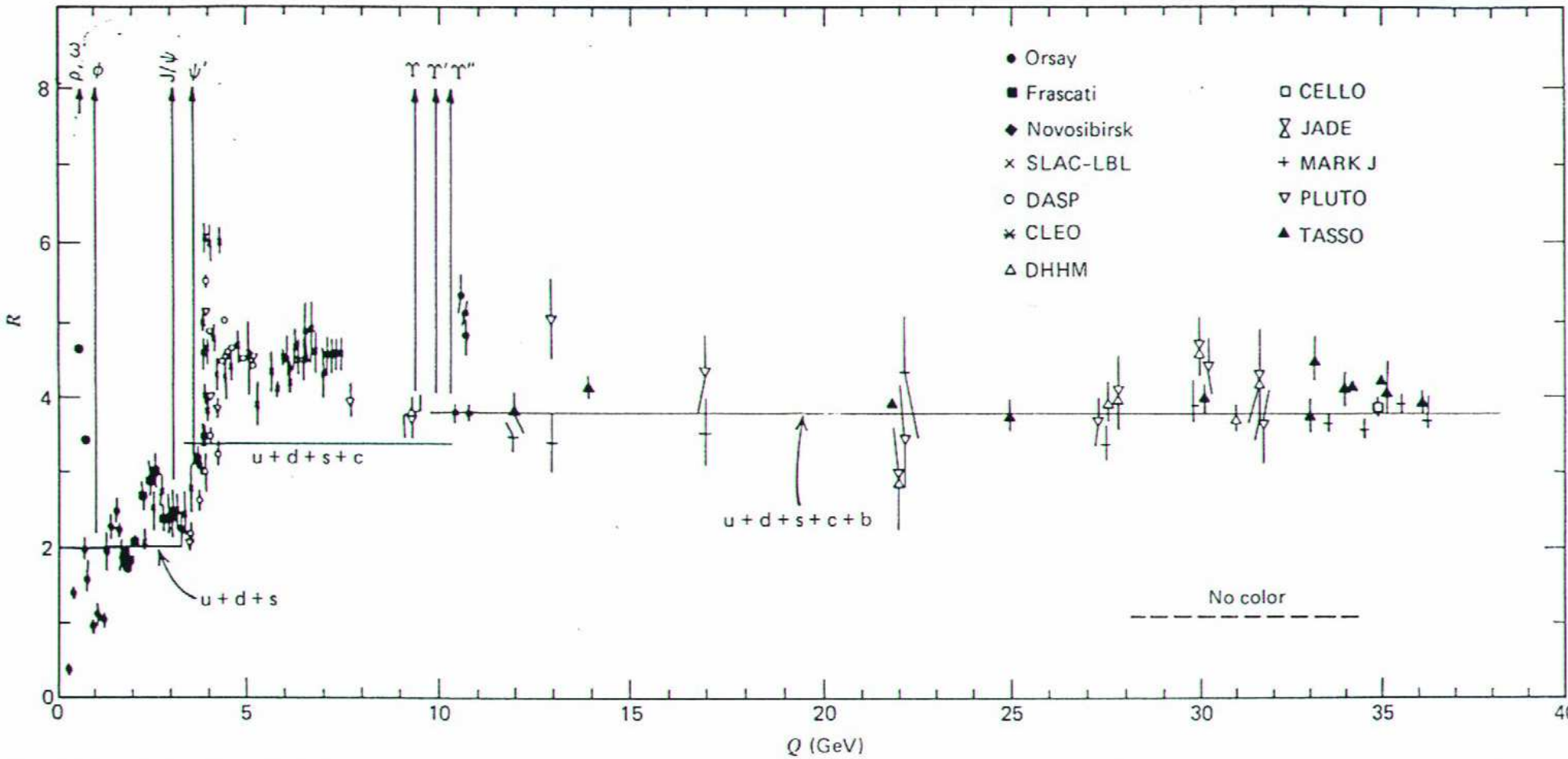

Fig. 11.3 Ratio R of (11.6) as a function of the total e^-e^+ center-of-mass energy. (The sharp peaks correspond to the production of narro 1^- resonances just below or near the flavor thresholds.)

B. A Standard Modell

- Szimmetriák és megmaradási törvények
- Mértékszimmetriák és kölcsönhatások
- Kvantumelektrodinamika és a foton
- Kvantumszíndinamika és a gluon, kvarkbezárás
- Higgs-mechanizmus
- Elektrogyenge kölcsönhatás

Szimmetriák

Részecskefizikában még fontosabbak, mint kémiában vagy szilárdtestfizikában

Noether–tétel:

Globális mértékszimmetria	$\Rightarrow$	megmaradási törvény
Eltolás térben	$\Rightarrow$	impulzus (lendület)
Eltolás időben	$\Rightarrow$	energia
Forgatás	$\Rightarrow$	impulzusmomentum
Elektromágneses mérték-	$\Rightarrow$	töltés

Mértékelmélet:

Lokális mértékszimmetria $\Rightarrow$ kölcsönhatás

Lokális szimmetria: pontról pontra meghatározott módon módosuló

Kvantumelektrodinamika

Az elektromágneses jelenségek kvantumelmélete

Töltött részecskék szóródása egymáson:

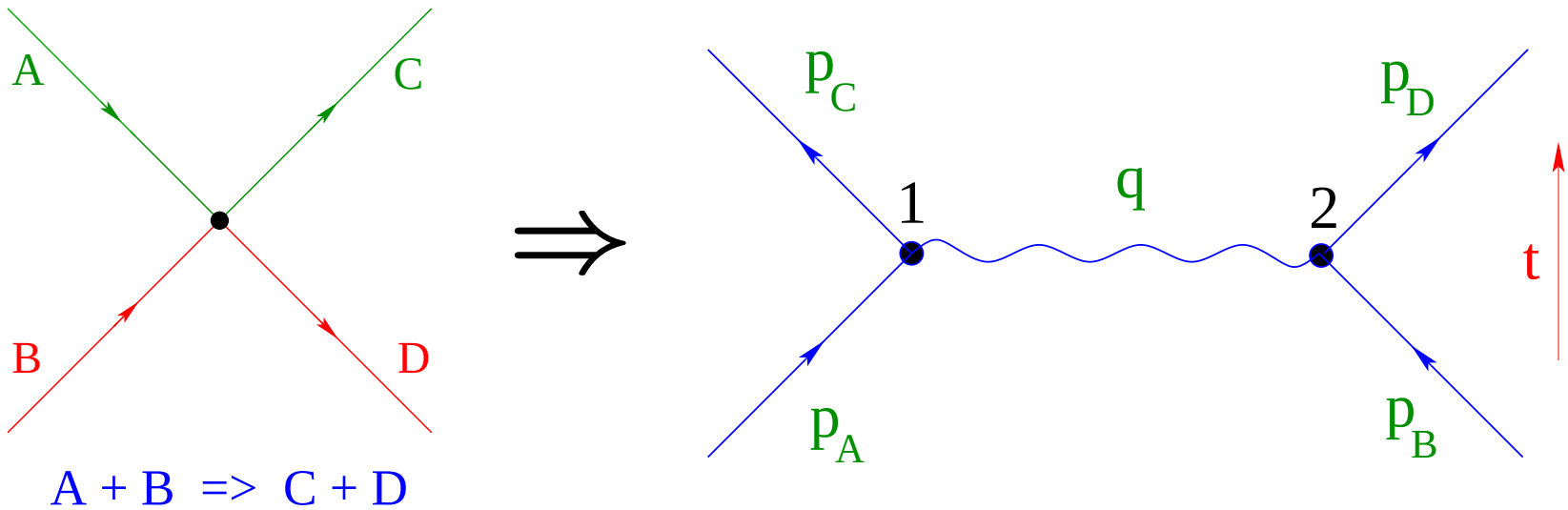

Leírás: foton q impulzust visz át A-ról B-re

Feynman-gráf: recept valószínűség kiszámítására

Belső foton, nem észlelhető ⇒ virtuális

Kvantumszíndinamika, QCD

Szín-szín kölcsönhatás

Közvetítő: gluon, $m = 0, \quad J = 1$

Színt hordoz: $R\overline{R},\ G\overline{G},\ B\overline{B},\ R\overline{G},\ R\overline{B},\ G\overline{R},\ B\overline{R},\ B\overline{G}$

de $\frac{1}{\sqrt{3}}(R\overline{R} + G\overline{G} + B\overline{B}) = 1 \Rightarrow$ 8 független

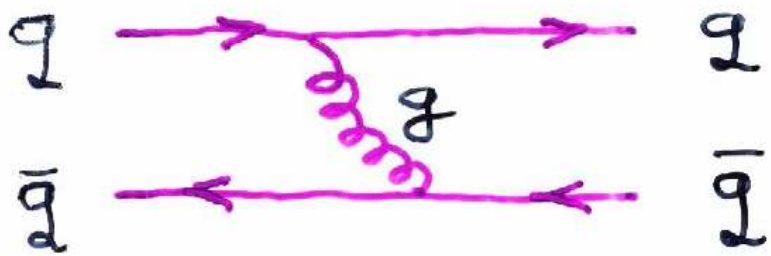

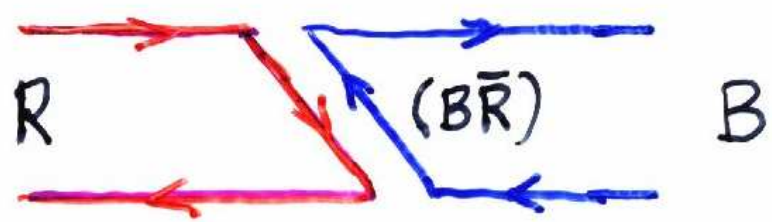

gluon $\sim$ foton: $\quad m = 0, \quad J = 1,$

de γ nem hordoz töltést

gluon két színt $\Rightarrow$ g-g kölcsönhatás

Fragmentáció, hadronizáció

Fragmentáció, hadronizáció:

Kvarkpárok keltése, amíg az energiából futja

$\Downarrow$

nincs szabad kvark vagy gluon

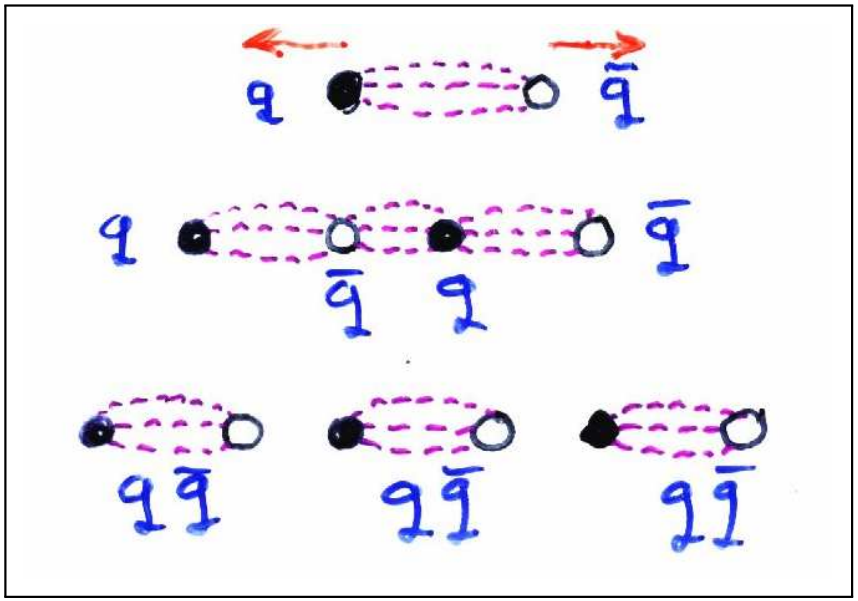

szakadó gluonszál $\Rightarrow V \sim R$ (rugó-potenciál)

M_{proton} *kijön* zérus-tömegű kvarkokból és gluonokból

Mérték-kölcsönhatások elmélete

Pontszerű fermion (pl. elektron) mozog lokális (mérték)szimmetriájú térben.

Háromféle lokális szimmetria, három mértékkölcsönhatás: elektromágneses, gyenge és erős (szín-)
Háromféle mértékbozon közvetíti

Fermionok és mértékbozonok mind zérus-tömegűek: foton és 8 gluon rendben.

De 3 gyenge bozon nehéz:
$m(\mathrm{W}^{\pm}) = 80$ GeV; $m(\mathrm{Z}^{0}) = 91$ GeV!!
és a fermionoknak is van tömege.

Ráadásul gyenge kh. elméletében végtelen tagok, zérus-spinű bozon létezése megszabadítana tőlük.

Mindent megold a Higgs-mechanizmus!

Spontán szimmetriasértés ⇒ tömeg

Gyenge bozonok és fermionok tömege: kölcsönhatás Higgs-térrel

Higgs-bozon: Higgs-tér elemi kvantuma

David J. Miller és CERN: http://www.hep.ucl.ac.uk/∼djm/higgsa.html

A Higgs-bozon

A spontán szimmetriasértés *melléktermére*

A részecskefizika legkeresettebb része, mivel

a Standard Modell egyetlen hiányzó láncszeme

Kísérletileg nem figyeltük meg,

az elmélet szerint léteznie kell

mert tömeget teremt és rendbeteszi a divergenciákat

It was in 1972 ... that my life as a boson really began
(Peter Higgs: Int. J. Mod. Phys. A **17** Suppl. (2002) 86-88.)

Elektrogyenge kölcsönhatás

Elektromágneses és gyenge kölcsönhatás egyesítése
a Higgs-mechanizmus jótékony közreműködésével

Eredmény: zérus-tömegű foton és nehéz Z, W^+, W^-

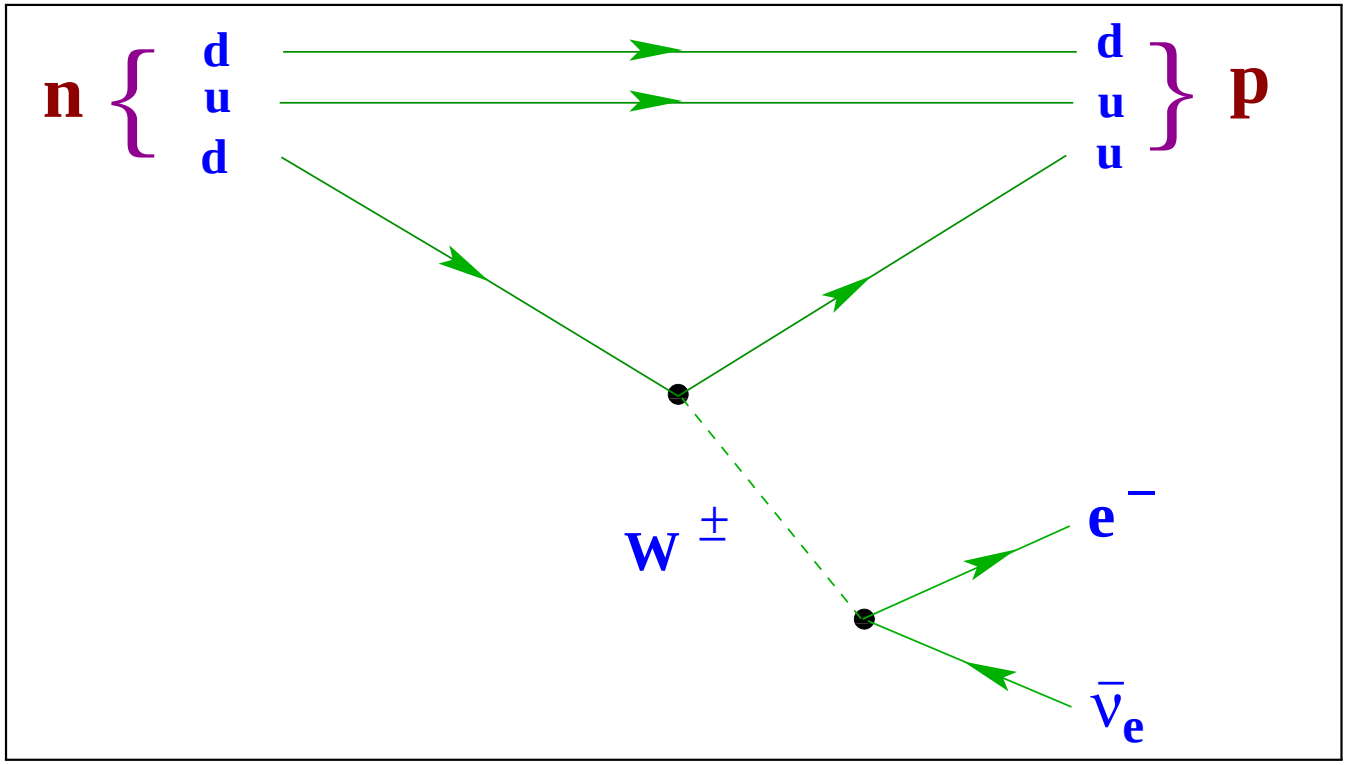

Neutronbomlás

Az augusztusi Fizikai Szemle melléklete

AZ ELEMI RÉSZECSKÉK ÉS ALAPVETŐ KÖLCSÖNHATÁSOK

Standard Modellje

Az elemi részecskékre és alapvető kölcsönhatásokra vonatkozó jelenlegi legpontosabb ismereteinket összegzi a Standard Modell, amely az erős és egyesített elektrogyenge kölcsönhatások elmélete. A gravitáció, jóllehet alapvető kölcsönhatás, nem része a Standard Modellnek.

Fermionok – az anyag építőkövei, spinjük: 1/2, 3/2, 5/2 ...

kvarkok (spin = 1/2)			leptonok (spin = 1/2)		
jel/íz	tömeg GeV/c²	elektr. töltés	jel/íz	tömeg GeV/c²	elektr. töltés
u up	0,003	2/3	ν_e elektron neutrínó	$< 10^{-8}$	0
d down	0,006	–1/3	e elektron	0,000511	–1
c charm	1,3	2/3	ν_μ müon neutrínó	< 0,0002	0
s strange	0,1	–1/3	μ müon	0,106	–1
t top	175	2/3	ν_τ tau neutrínó	< 0,02	0
b bottom	4,3	–1/3	τ tau	1,7771	–1

Tömeg: a részecskefizikában az energiát elektronvoltban (eV), a tömeget GeV/c^2 egységekben ($E = mc^2$) mérik. 1 GeV = 10^9 eV = $1{,}60 \cdot 10^{-10}$ J. A proton tömege 0,938 GeV/c^2 = $1{,}67 \cdot 10^{-27}$ kg.

Töltés: az elektromos töltéseket a protontöltés egységében adjuk meg. A proton töltése $1{,}60 \cdot 10^{-19}$ Coulomb.

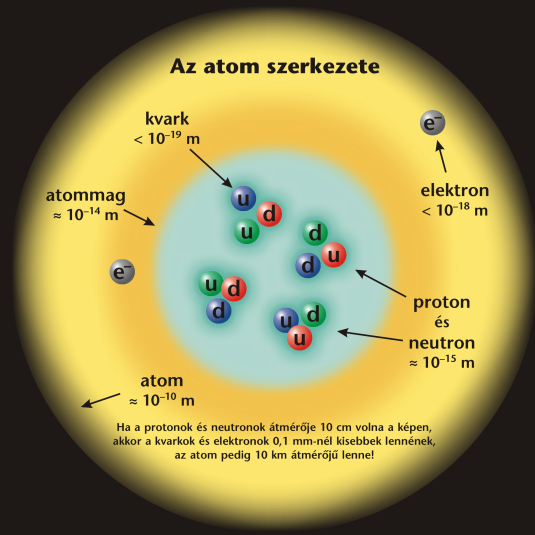

Bozonok – a kölcsönhatások közvetítői, spinjük: 0, 1, 2 ...

erős – szín (spin = 1)		
jel/név	tömeg GeV/c²	elektr. töltés
g gluon	0	0

elektrogyenge (spin = 1)		
jel/név	tömeg GeV/c²	elektr. töltés
γ gamma-foton	0	0
W^- W-bozon	80,39	–1
W^+ W-bozon	80,39	1
Z^0 Z-null bozon	91,187	0

Színtöltés: a kvarkok és gluonok „színtöltést" hordoznak. A kvarkok három-, a gluonok nyolcféle „színűek" lehetnek. Kvarkok és gluonok szabadon nem létezhetnek. Őket a színtöltések között ható alapvető erős kölcsönhatás kétféleképpen kötheti össze színsemleges hadronokba: vagy három kvark alkothat egy bariont, vagy egy kvark–antikvark-pár alkothat egy mezont.

A visszamaradó erős kölcsönhatás a színsemleges nukleonok – vagyis az atommagot alkotó neutronok és protonok – között hat (ez felelős a „magerőkért"), jellegében a Van der Waals-kölcsönhatáshoz hasonlít.

A spin a részecske saját perdülete. A spint $\hbar$ egységekben adjuk meg, ahol $\hbar = h/2\pi = 6{,}58 \cdot 10^{-25}$ GeVs = $1{,}05 \cdot 10^{-34}$ Js.

Fermionikus hadronok

barionok (qqq) és antibarionok ($\bar{q}\bar{q}\bar{q}$) – több száz ismert barion van				
jel/név	kvark-össz.	tömeg GeV/c²	elektr. töltés	spin
p proton	uud	0,938	1	1/2
$\bar{p}$ anti-proton	$\bar{u}\bar{u}\bar{d}$	0,938	–1	1/2
n neutron	udd	0,940	0	1/2
Λ lambda	uds	1,116	0	1/2
Ω omega	sss	1,672	–1	3/2

Antianyag: a részecskének általában van „antirészecskéje", amely azonos tulajdonságú, de ellentétes töltésű, mint a részecske. Néhány elektromosan semleges részecske egyben saját antirészecskéje is. Ilyen a Z^0-bozon, a γ-foton, vagy az η_c-mezon, de a K^0-kaon, mely $d\bar{s}$ kvark–antikvark-párból áll, már nem.

Az ábrák a jellemző fizikai folyamatokat csak szemléltetik, hozzájuk értelmes módon skálát rendelni nem lehet. A kékeszöld tartományok a gluonok felhőjét, illetve mezejét, a piros vonalak a kvarkok pályáját mutatják.

A kölcsönhatások tulajdonságai

kölcsönhatás / tulajdonság	erős: alapvető	erős: visszamaradó	gyenge (elektrogyenge)	elektromágneses (elektrogyenge)	gravitációs (nem az SM része)
amire hat	színtöltés	lásd magyarázat	íz	elektromos töltés	tömeg, energia, lendület
ezek a részecskék érzik	kvarkok, gluonok	hadronok	kvarkok, leptonok	elektr. töltöttek	minden
közvetítő részecske	gluonok	mezonok	W^-, W^+, Z^0-bozon	γ-foton	graviton (még nem figyelték meg)
relatív erősség két up kvarkra, 10^{-18} m	25	–	0,8	1	10^{-41}
relatív erősség két up kvarkra, $3 \cdot 10^{-17}$ m	60	–	10^{-4}	1	10^{-41}
két proton az atommagban	–	20	10^{-7}	1	10^{-36}

$n \to p\, e^- \bar{\nu}_e$

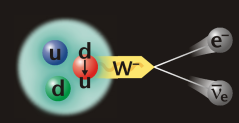

Egy neutron protonra, elektronra és antineutrinóra bomlik egy virtuális W bozon (gyenge kölcsönhatás) közvetítésével. Ez a béta-bomlás.

$e^+ e^- \to B^0 \bar{B}^0$

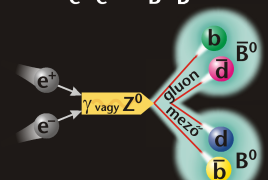

Nagy energiájú elektron–pozitron-ütközésben (elektrogyenge kölcsönhatás) B^0–anti-B^0 keletkezése, γ-foton vagy Z^0-bozon közvetítésével.

$p\, p \to Z^0\, Z^0$ + hadronok

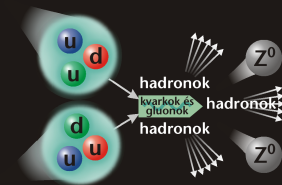

Nagy energiájú, erősen kölcsönható protonok ütközésekor keletkezhetnek hadronok és más részecskék, például Z-bozonok.

Bozonikus hadronok

mezonok ($q\bar{q}$) – több száz ismert mezon van				
jel/név	kvark-össz.	tömeg GeV/c²	elektr. töltés	spin
π^+ pion	$u\bar{d}$	0,140	1	0
K^- kaon	$s\bar{u}$	0,494	–1	0
ρ^+ ró-mezon	$u\bar{d}$	0,770	1	1
B^0 B-null mezon	$d\bar{b}$	5,279	0	0
η_c eta-c mezon	$c\bar{c}$	2,980	0	0

Az eredeti posztert a **Contemporary Physics Project** (http://CPEPweb.org) készítette. A magyar változat **Kármán Tamás** és **Somogyi Gábor** munkája.

Megjelent a **Fizikai Szemle** mellékleteként, tetszőleges méretre nagyítható változata letölthető a http://fizikaiszemle.hu honlapról.

Köszönetünket fejezzük ki a megjelenést támogató **Paksi Atomerőmű Zrt.**-nek.

mindig paksi atomerőmű

Fizikai Szemle
MAGYAR FOLYÓIRAT
az Eötvös Loránd Fizikai Társulat folyóirata